УДК 811.511.141'282.2
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.7

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK OSZTÁLYOZÁSA A 19. SZÁZADBAN

THE CLASSIFICATION OF HUNGARIAN DIALECTS IN THE 19TH CENTURY

Tóth Péter,
orcid.org/0000-0002-5826-0863
PhD, adjunktus,
ELTE BDPK Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Researchers have long wondered how the differences between dialects can be explained, how they relate to each other, and how regional language variations can be classified. In the 19th century, several attempts were made to classify Hungarian dialects: 1) on the basis of geographical or administrative boundaries, 2) by looking for historical reasons for the differences, 3) by starting from the territoriality of those linguistic phenomena that are most suitable to constitute a basis for classification. With the increase in the number of studies focusing on dialects, it has become possible to identify more precisely the geographical boundaries of regional dialect features and to classify them in greater detail.

The collection of Hungarian dialects became regular at the end of 18th century. At this time most of the researchers (Ferenc Faludi, Dávis Baróti Szabó, József Márton, József Kassai, Ferenc Kresznerics) were interested in enrichening the literary language in the first place [30,16.o.].

Observation of the differences between Hungarian dialects has raised several questions: how could the differences be explained, how do they relate to each other, how to classify regional language variantions. Due to the lack of information on dialectical words the first classifications were rather based on geographical or administrative borders in order to locate the dialects. Other classifications were based on historical foundations and the difference between dialects was explained with reasons from the past (such as the foreign origin of a part of Hungarians). The most suitable way for the classifications occured by the increasing amount of dialectical words. However, in many cases the isoglosses of dialectical phenomena are determined by the geographical conditions, the fireign language environment or the antecedent of settlement history.

Key words: dialects, dialect research, classification, language environment, language phenomena.

Дослідників уже давно цікавить питання, чим можна пояснити відмінності між діалектами, як вони співвідносяться один з одним і яким чином можна класифікувати територіальні мовні варіанти. У XIX столітті було запропоновано кілька підходів до класифікації угорських діалектів: 1) з урахуванням географічних або адміністративних кордонів, 2) за історичними причинами відмінностей, 3) виходячи з територіального поширення мовних явищ, найбільш придатних для класифікації. З активізацією діалектологічних досліджень стало можливим точніше визначити географічні межі територіальних мовних особливостей і здійснити детальнішу класифікацію.

Систематичне збирання угорських діалектних даних розпочалося наприкінці XVIII століття. На цьому етапі більшість дослідників (Ференц Фалуді, Давід Бароті Сабо, Йожеф Мартон, Йожеф Кассаї, Ференц Креснериць тощо) насамперед прагнули збагатити літературну мову. Спостереження за відмінностями між діалектами порушило низку питань: чим пояснюються ці відмінності, як вони взаємопов'язані та як можна їх класифікувати. Через недостатню кількість діалектних матеріалів перші класифікації базувалися переважно на географічних або адміністративних кордонах для визначення території різних діалектів. Інші дослідники намагалися створити історичну класифікацію, пояснюючи діалектні відмінності минулими подіями, наприклад, іноземним походженням частини угорського населення. Точніше визначити територіальне поширення мовних явищ стало можливим завдяки збільшенню кількості діалектних даних. Однак ізоглоси діалектних явищ у багатьох випадках визначаються географічними умовами, впливом іншомовного середовища або історичними передумовами заселення.

Важливим аспектом діалектологічних досліджень є також аналіз фонетичних, морфологічних та лексичних особливостей окремих діалектів. Деякі дослідники звертають увагу на соціолінгвістичні фактори, які впливають на збереження або зникнення певних мовних рис. Наприклад, урбанізація, зміни в системі освіти та міжнаціональні контакти можуть суттєво впливати на мовні варіанти.

Сучасні дослідження діалектів усе частіше використовують комп'ютерні методи аналізу великих масивів даних, що дозволяє більш точно визначити мовні межі та взаємозв'язки між різними діалектними групами. Завдяки розвитку технологій можна створювати інтерактивні діалектні карти, що значно полегшує роботу лінгвістів й сприяє зацікавленню широкої громадськості щодо питань діалектних відмінностей.

Ключові слова: діалекти, діалектологія, класифікація, мовне середовище, мовні явища, фонетика, морфологія, соціолінгвістика, урбанізація.

Verseghy Ferenc *Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae* című könyvében három fő típusra tagolja a magyar nyelvjárásterületet: *tiszamellékire, dunamellékire* és *erdélyire*. Megjegyzi, hogy a fő típusokon belül kisebb területi egységek vannak [54, 59., 61., 68. o.], ezeket azonban már nem jelöli ki. Később *A' tiszta magyarság*ban szintén e három típust említi [55, 20. o.].

Teleki László *A' Magyar Nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései* című művében röviden a nyelvjárások közötti különbségekre is kitér: „Azomban mivel Hazánkban, a' Magyar Nyelv sok felé beszéltetik, azért magának a' Nyelvnek is sok féle külömböző Dialectusai vagynak […]. Illyen külömböző Dialectusok a' Székelyeké, a' Kunoké, a' Palótzoké, a Hientzeké […]. Ezt a' külömböző beszéd mód-

ját, még Vármegyék szerént is, ámbár nem ollyan nagyon, tapasztalni lehet" [53, 60. o.].

Pápay Sámuel a nyelvek egyik alapvető tulajdonságaként határozza meg a területi változatosságot: „mind a' régi, mind az ujabb Nyelvekben is, mellyek nagyobb kiterjedésűek lévén, több Beszédejtésekre ágaztak el" [37, 82. o.]. A magyar nyelvjárások közötti eltérésekről így ír: „Jól tudgyuk, hogy másként ejtik a' Magyar beszédet Erdélyben, másként a' Tisza körül, ismét másként a' Dunánn túl, sőt másként ejti némelly részben tsaknem minden vármegye; a' mi több, még azon egy Vármegyének külön Vidékeinn is lehet a' Magyar beszédben külömbséget találni" [37, 78. o.].

Pápay a magyar nyelvterület több részéről közöl megfigyeléseket, majd Verseghy felosztásáról megjegyzi, hogy „Mind ezeknél fogva észre lehet venni, hogy a' Magyar Beszédejtéseket sem lehet tsupán háromfelé Erdélyire, Dunaira és Tiszaira osztani, mert mindenikben legkülönösebbek ismét a' Székelyeké Erdélyben, a' Palótzoké a' Tiszaiban, és a' Baranyaiaké és Somogyiaké a' Dunaiban, 's lehet találni ismét mindenikben többféle különösségeket, de mind ezeket föképpen tsak a' köznépnél" [37, 81–82. o.].

2. A területi nyelvváltozatok elméleti kérdéseivel, részletesebb leírásával és osztályozásával az 1810-es évek végétől kezdenek tüzetesebben foglalkozni. Nagy szerepe volt ebben az első Marczibányi-pályakérdésnek, amely így hangzott: „Mi a' Dialectus Grammatikai tekéntetben? Vagynak-e ezen értelemben a' Magyar Nyelvnek Dialectusai? Ha vagynak, mellyek azok különösen, miben különböznek egymástól, és mint lehetne általok bővíteni a' Magyar Írói Nyelvet?".

Pálóczi Horváth Ádám *A' magyar nyelv' dialectusairól* című pályaművében két fő típust különböztet meg: a *dunai*t és a *tiszai*t. Utóbbiról megjegyzi, hogy „ez nagyobb tartománnyal is bír, mint a' másik, és az író nyelvbe is nagyobb a' be-folyása" [36, 21. o.]. A két típus közötti határt a következőképpen határozza meg: „tartományji a' Duna és Tisza között válnak-el egymástúl" [36, 21. o.]. Pálóczi a tiszaihoz sorolja egész Erdélyt, ugyanakkor felfigyel arra – tudtommal elsőként –, hogy a dunainak némely kisebb része „az Erdélyi szó-ejtéssel atyafiságot mutat" [36, 22. o.]. „A' Baranyai Ormánság és Okor vize melléke […] igen sokban eggyez az Erdélyi Dialectussal" – írja [36, 59. o.]. Pálóczi számba veszi a két fő típus néhány sajátságát, majd a kisebb területi egységek (altípusok) néhány jellemző vonását. A dunai típusban kiemeli az *l*-ezést, a labiális *ö*-zést és *ü*-zést, a tiszaiban az *ly*-ezést és a nyílt *e*-zést. A tiszaiban az *ly*-ezés helyett valószínűleg a *j*-zésre utalhatott, mert később azt írja, hogy a tiszaiban „a' *j* és *ly* egy-formán hangzik" [36, 32. o.].

Pálóczi a tiszai dialektus *kissebb tartományjai*t így foglalja össze: „a' Tiszán-túli, és jelesen Debreczeni: az Erdélyi, a' Hegy-alljai, és különösen Pataki, és a' felső, nap-keletibb Tótos Vármegyék" [36, 36. o.]. A dunaihoz a következőket sorolja: „a' Dunához közelebb fekvő Vármegyék, a' Somogyság; a' Baranyai Ormánság az Okor mellékivel öszve-véve; Vasnak és Zalának nagy része a' Dunai tartományhoz szítt, hanem ebben különösek a' Götsej, és a' Kerka melléke" [36, 36. o.].

A palóc nyelvjárásokról a következőket írja: „A' Palóczság fülre leg-durvább; Gyöngyös vidékje vólna a' fő fészke, és így a' Tiszai tartományhoz tartozna; de úgy el-van-hintve az egész két Országban, hogy Erdélyben is találhatni, és attúl fogva imitt amott egész a' Dráváig" [36, 36. o.]. Pálóczi Somogynak palócosabb részeiről is említést tesz [36, 42. o.].

Pálóczi széleskörű tájékozottsága révén már részletesebb osztályozásra vállalkozhatott, azonban egyes területek ismeretlenek voltak ekkor még a kutatók előtt. Balassa József így ír: „Osztályozása ki is elégíthette az akkori követelményeket; fő hibája az, hogy figyelme nem terjeszkedik ki az egész nyelvterületre, s nem törekszik rendszeres osztályozásra a két nagy területen belül, hanem egyes érdekesebb vidékeket jelöl csak meg. Mindazonáltal az ő osztályozása maradt irányadó egész a legujabb időkig" [3, 10. o.].

3. Gáti István *Elmélkedés a' Magyar Dialectusról, Lexiconról, és Helyes Irásról* című munkáját három Marczibányi-pályakérdés témája alapján fogalmazta meg. Gáti szerint „Mint a' Nemzet két féle, Irástudó és Irástudatlan: ugy a' Dialectusis" [12, 9. o.]. „Az Irást tudó magyarok dialectusa kétféle: Tisza-mellyéki és Duna mellyéki. Ezt többnyire a' Catholicusok, Amazt a' Protestánsok követik" [12, 15. o.]. A köznép nyelvjárását illetően több típussal számol: „A' köznép dialectusa a' magyar Hazában tsak nem annyi, mint a' Vármegyék száma" [12, 18. o.].

Gáti a köznép dialektusai közül a következő négyről értekezik: 1) *Felföldi vagy Duna mellyéki;* 2) *Alföldi vagy Tisza mellyéki;* 3) *Székely;* 4) *Görgői*. Gáti a négy típus közül az *Alföldi vagy Tisza mellyéki*ről szól a leghosszabban. Szatmári származása révén ezt a tájszólást ismerte a legjobban. Munkájában többek között a magánhangzók elízióját is megemlíti, melyet később Csűry Bálint részletesen leírt.

Kassai József Marczibányi-pályaművében megkülönbözteti a *lexiconi* és a *grammatikai* dialektust. Utóbbi szerinte nincs meg a magyar nyelvben, mert „a régi magyarok tsak úgy declinálttanak, comparalttanak és conjugálttanak, mint a maiak" [42, 264. o.]. Kassai

szerint „tsak Lexiconi Dialectus vagyon a' Magyar Nyelvben, az is tsak Palótz dialectus" [42, 265. o.].

A palóckutatás első nagy alakja Szeder Fábián volt. Szedert a palóc nyelvjárások leírása mellett [49] az osztályozás kérdése [50] is foglalkoztatta. Felosztása némiképp Gáti Istváné hoz hasonlít. Szeder *A' Magyar nyelvbeli Dialectusokról* című tanulmányában három típust említ: „A' valamenynyi tágas értelemben vett dialectust ezen alkalommal három osztályba foglalom. Az elsőbe, a'vagy az *irói*ba természetesen azt állítom, melly szerint csinosan beszélünk és irunk. A' másodikban, a'vagy a' *közönséges*ben a' köznépét veszem fel, a' mennyire az az irói dialectustól távozik, ideszorítván a' többféle különözést is, mellynek mindenike legalább ez úttal különös dialectusi osztályba nem jöhet. A' harmadikban a' *Palócz* dialectusnak adok helyt, melly sem az irói, sem az egyéb dialectusoktól nem távozik olly meszszire, mint talán nagy hirtelenében sajditnánk; sőt az iróinak szinte, mint egyéb dialectusaink, olly segédül szolgál" [50, 4. o.].

Szeder a három típus közötti különbségeket elsősorban a hosszú magánhangzók ejtésében látja: „az *irói* dialectusban ezen valamennyi hosszas magánhangzó tisztán hangzik, e'képen: *álom, édes, íny, olly* 's a' t. A' *közönséges*ben némelly tájakan (Vas, Zala, Sopron Vármegyékben) az *é, ó, ő,* betük elejbe segéd magánhangzó tetetik, úgymint: *iédes, uólom, szüőllüő;* a' *Palócz*ban pedig ezen most emlitett betűkön kivül az *á* betű is segéd magánhangzóra szorul, mint ezekben: *uálom,* (álom) *huárom,* (három)" [50, 5. o.].

á,	á,	uá.
é,	é, és ié,	ié.
í,	í,	í.
ó,	ó, és uó,	uó.
ú,	ú,	ú.
ö̃,	ö̃, és üö̃,	üö.
ü̃,	ü̃,	ü.

1. ábra: Szeder táblázata: a bal oldali oszlop az *irói,* a középső a *közönséges,* a jobb oldali a *palócz* dialektus hosszú magánhangzóit tünteti fel

Szeder jól látta, hogy a nyelvjárások osztályozására leginkább a hangtani jelenségek alkalmasak. A kettőshangzók használatára különös figyelemmel volt. (A 20. századi nyelvjárásgyűjtők egyébiránt már kevésbé találták a palócot diftongusosnak. A diftongushasználat időbeli változásáról és térbeli határairól lásd Gréczi-Zsoldos 2022a.) Szeder így ír erről: „A' tájonként uralkodó nehány különös szó nem olly képes ama' dialectusra mutatni, mellyben használtatik, mintsem a' szóejtés; mert ezt az egész beszédnek folytában hallani; a' különös szó ellenben ritkán jön elő, gyakorta pedig, ha nincs szükség rá, egészen elmarad, és ha mást kapnak fel helyette, feledékenységbe megy" [50, 21. o.].

4. A szakirodalomban a palócok eredetéről, lakóhelyéről, nyelvjárásuk határáról különböző magyarázatok találhatók. Ennek több oka van: a történeti források hézagossága, a palócok által lakott terület meghatározásának nehézsége, a dialektológia és a néprajztudomány eltérő megközelítése, szemlélete. Az említettek mellett a történeti és nyelvészeti bizonyítékokat figyelmen kívül hagyó romantikus magyarázatok is megemlíthetők.

A palócok által lakott terület az elmúlt kétszáz évben fokozatosan bővült [40, 47. o.]. Horváth Péter 1801-ben csupán 9 Borsod és Heves megyei települést nevez palócnak. Nem sokkal később Pápay Sámuel Nógrád, Gömör, Borsod és Heves megyék határvidékét említi [37, 80. o.], Szeder Fábián ide sorolja Hont megyét is [49, 26. o.]. Jerney János 1855-ben 11 Borsod, 4 Gömör, 18 Heves, 15 Nógrád megyei települést sorol fel [22, 67–68. o.], míg Pintér Sándor 1880-ben már 76 Nógrád, 29 Gömör, 35 Heves, 10 Borsod megyei települést nevez meg [38, 13–14. o.].

A palóc nyelvjárás fogalma ebben az időben még kevésbé volt tisztázva. Többen a régi magyar nyelvet látták benne. Ezzel magyarázható, hogy a megnevezés az akkor formálódó köznyelvtől távolabbi (perem)nyelvjárások egy részére (elsősorban dunántúli nyelvjárásokra) is kiterjedt. Nem voltak kutatások arra vonatkozóan sem, hogy a palóc nyelvjárások miben különböznek a többitől, a palócosnak nevezhető jelenségek meddig terjednek. Horvát István úgy tartja, hogy a palóc szóejtés még a székelyek között is megvan, ugyanakkor az országban nem mindenütt nevezik palócnak [19, 110. o.]. Fejtegetéseiben azonban nem tér ki a tájnyelvi jelenségek lokalizálására, nem tisztáz nyelvjárástörténeti kérdéseket [vö. 14, 103–106. o.].

Horvát szerint a magyar nyelvnek már a honfoglalás idején két dialektusa volt, „egyik a' Palótz, másik a' tisztább M. Nyelv" [17, 4. o.]. Horvát a *Halotti beszéd*et palóc nyelvemléknek tartotta [16, 45. o.; 19, 116. o.]. Később így vélekedik Toldy (Schedel) Ferenc is [41, 10. o.], bár az ő nézetei idővel változtak (Toldy *A magyar nemzeti irodalom története* című könyvének 1872-es kiadásában a *Halotti beszéd*del kapcsolatosan már nem említi a palóc nyelvjárást). Döbrentei Gábor a kérdést egybevetések révén tisztázta. Döbrentei megkérte Szeder Fábiánt és Szabó Istvánt, hogy írják át palóc dialektusra a *Halotti beszéd*et. Döbrentei arra jutott, hogy Szeder és Szabó szövegeiben nincsenek meg a *Halotti beszéd*re jellemző sajátosságok [9, 26. o.].

Mi állhatott e nézetek mögött? A nyelvjárási eltéréseket a magyarság egy-egy csoportjának idegen eredetével magyarázták. A székelyeket a hunok, a palócokat a kabarok leszármazottainak tartották. Horvát István félreértette Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár tudósítását, miszerint a kabarok megtanították a kazárok nyelvére a magyarokat, de tudják a magyarok nyelvét is. Horvát úgy vélte, hogy a kabarok és a magyarok nem két külön nyelvet beszéltek, hanem egy nyelvnek két dialektusát: „a' midőn valamelly Görög Iró, főképen olly nagy tudományu, mint volt Constantinus Porphyrogenneta, Dialectusról beszél, akkor e' kifejezése alatt két egymástól egészen különböző nyelvet érteni nem szabad" [18, 113. o.].

Bíborbanszületett Konstantin fent említett közlésének új értelmezése Hunfalvy Pál nevéhez fűződik. Hunfalvy a *Magyar Nyelvészet* című folyóirat első számában megállapítja, hogy a bizánci császár tudósításából „nem lehet két magyar nyelvjárást kihozni, hanem csak azt, hogy az ő idejében a' magyar nyelv mellett a' khazar is divatozott, legalább némelly részeinél az egyesült turk-kabaroknak" [20, 228. o.].

5. A Magyar Tudományos Akadémia 1843. december 18-i gyűlésén Toldy Ferenc a nyelvjárások témakörében tartja meg előadását. Toldy felveti egy nyelvabrosz tervét [lásd 23], s szorgalmazza a gyűjtéseket „állandó tekintettel a' nyelvjárások' geographiai elterjedésére 's ethnographiai érintkezéseikre" [41, 11. o.].

Toldy a következő nyelvjárástípusokat említi: 1) *csángó;* 2) *székely;* 3) *erdélyi,* „Erdély' magyar vmegyéiben"; 4) *tiszántuli,* „főhelye Debreczen"; 5) *szegedi,* „Szeged vidékére szorítkozik"; *barkó,* „Gömörben; mellyet éjszaki palócznak is nevezhetni"; 7) „A' közép vagy szorosan úgy nevezett *palóc* Nógrád, Gömör, Borsod és Heves' összeszögellő hegyes tájain"; 8) *nógrádi;* 9) *nyitrai* és *mátyusföldi,* 10) *hiences* Sopronban, Vasban; 11) *dunántuli,* melynek „alágai, az *őrségi, marczali, ormánsági, baranyai* és *tolnai* szóejtések"; 12) „*göcseji* Zalában, mellyet déli palócznak is nevezhetni" [41, 9–10. o.].

Toldy felosztásában első helyen a csángót említi. Toldy a moldvai magyar nyelvjárásról Gegő Eleknek az Akadémiához 1837-ben intézett tudósításából szerzett ismereteket. Gegő közlése alapján külön típusnak vette a csángó és a székely nyelvjárást. „Maga a' hangzók' kiejtése, párosítva a' sisegőknek sziszegőkké változtatásával, olly saját bélyegűvé teszik a' csángó beszédet, hogy nem csak a' székelytől különböző nyelvjárásnak, de magát e' népet saját magyar törzsök' ivadékának kell ismernünk" – írja Toldy [41, 9. o.].

A keleti nyelvjárásoknak *erdélyi*re (ez azonosnak mondható a később *királyhágóntúli*nak, majd *mezőségi*nek nevezett típussal), *székely*re és *csángó*ra való hármas felosztása őnála jelenik meg először.

Toldy elsősorban az írói nyelvtől távolabbi, egy-egy ismertebb tájegység nyelvjárásait vette száma. Felosztásából így a magyar nyelvterület egy része kimaradt. Ennek oka egyrészt az lehetett, hogy sok helyről ekkor még nem voltak közlések, másrészt az írásbeliség nyelvhasználatához közelebb álló területi nyelvváltozatokat kihagyta a felosztásból. Toldy szerint a *borsodi* „az irói nyelvhez részint legközelebb áll, részint azzal összefoly, sajátlag nem nyelvjárás, hanem magát a' tiszta magyarságot mutatja" [41, 10. o.]. Az *irói* vagy *könyvnyelv*et, valamint a „keletkezésben lévő *fővárosi* magyar beszédet" nem tartja dialektusnak, mivel kevesebb táji sajátságot mutatnak [41, 10–11. o.].

Fogarasi János *Művelt magyar nyelvtan*ában szintén foglalkozik az osztályozással: „Az egyes szójárások többfélék lehetnek, de mindnyáját két fő osztály alá vonhatjuk. Némelyike t. i. a nyilthangzókat szereti, másika pedig ellenkezőleg a zártakat" [11, 37. o.]. Fogarasi az ismertebbek között említi a *palócz*ot, az *erdélyi*t, a „siksági lakosok, főleg a tiszai némely vidékek" és a „hegyköz lakói, dunántúli némely vidékek és némi részben a székelyek" szójárását [11, 37–39. o.].

Riedl Szende *A magyar nyelvrendszer alapvonalai* című könyvében a következő magyar nyelvjárásokat említi: *közép-palóc* (Gömör, Borsod, Nógrád és Heves megyék határvidékén), *éjszaki palóc* vagy *barkó* (Gömörben), *déli palóc* vagy *göcseji* (Zalában s részben Somogyban és Veszprémben), *duna-drávai palóc* (Baranyában s az Ormánságban a Dráva mellett), *csangó* (Moldvában), *székely* (Erdélyben), *jász-kún*, „melly a XVII. század óta nagy részben elváltozott" [39, 39. o.]. Riedl az egyes típusokat nem jellemzi. A palóc megnevezést ő is használja a dunántúli nyelvjárások egy részére.

A Kúnos Ignác és Munkácsi Bernát által szerkesztett *Nyelvőrkalauz*ban található felosztás elsősorban földrajzi alapú [29, 164–173. o.]. A következő nyelvjárásokat különbözteti meg:

1) *keleti:* székelység (keleti székelység, nyugati székelység, hétfalusi csángók), moldvai csángók, felső-erdélyi;

2) *tiszavidéki:* felső-tiszavidékiek (tiszáninneni nyelvjárás-vidékiek, tiszántúli nyelvjárás-vidékiek), közép-tiszavidékiek, alsó-tiszavidékiek;

3) *palóczvidéki;*

4) *dunavidéki:* felső-dunavidékiek, alsó-dunavidékiek;

5) *dunántúli:* felső nyelvjárás-vidékiek, alsó nyelvjárás-vidékiek. Különálló dunántúli nyelvjárásterületek: Göcsej, Ormánság, Őrség, Szlavónia.

Szinnyei József tankönyvében öt nyelvjárást nevez meg: 1) *keleti* (úgymint a székelyeké Erdélyben, a hétfalusi és moldvai csángóké); 2) *tiszavidéki* (úgymint a *felső tiszavidéki* és *alsó tiszavidéki* vagy *alföldi*); 3) *palócz* (Borsod, Gömör, Heves és Nógrád megyében); 4) *dunántúli;* 5) *göcseji* [51, 46. o.].

Szinnyei osztályozása nem fedi le a teljes magyar nyelvterületet. A palóc dialektusokat azon a vidéken említi, amely a néprajztudományban Palócföld néven ismeretes. Az öt fő típus közé teszi a göcsejit.

Király Pál hat nyelvjárást határoz meg, röviden a területükről is szól, a részletesebb ismertetésre azonban tankönyvében nem vállalkozhatott [25, 2–4. o.]:

1) *alsó-tiszai:* északi határa Budapesttől Füzesgyarmat tájáig, keleti határa Füzesgyarmat tájától Temesvárig húzható, nyugati és déli határát pedig a Duna jelöli;

2) *Dunán túli:* e típuson belül a következő kisebb tájegységek nyelvjárását említi: a) *Pápa-vidéki,* b) *őrségi* és *göcseji,* c) *Balaton melléki,* d) *szlavóniai;*

3) *palócz:* Pozsonytól Kassa vidékéig, a Magas-Tátrától egészen a Tisza mellékéig terjed. Király megjegyzi, hogy „a legtisztább palóczság különösebben mégis Gömör, Hont, Nógrád és Bars vármegyékben otthonos” [25, 3. o.];

4) *Tiszán inneni:* a Sajó alsó folyásától fölfelé a Tisza vonaláig terjed. „Ennek legtisztább alakja a Hernád völgyén meg a Hegyalja délibb vidékein és környékén hallható” [25, 3–4. o.];

5) *Tiszán túli:* a Tisza forrásvidékétől a Hármas-Körös tájáig;

6) *erdélyi:* Erdélyben, Bukovinában és Moldvában. „Vidékenkénti árnyalatai számosak; egészben véve azonban az mondható, hogy a Marostól jobbra inkább a Tiszán túli, balra ellenben inkább az alföldi nyelvjáráshoz mutat több-kevesebb hasonlóságot” [25, 4. o.].

Király tehát a palóc dialektusok határait nyugaton és északon is jóval messzebbre tette, mint elődei. Az északi vármegyékben nyilván a szórványságra gondolhatott, amelynek zöme a földrajzi közelség folytán a palóc(os) területről származott.

6. Simonyi Zsigmond *Magyar nyelvtan fölsőbb osztályoknak és magánhasználatra* című tankönyvében öt fő típust jelöl ki: 1) *dunamelléki;* 2) *tiszavidéki* vagy *alföldi,* amelynek két altípusa a *felső tiszai* (Debrecenben, Bihar megyében) és az *alsó tiszai* (Kecskeméttől Szegedig); 3) *székely,* ehhez tartozik a csángóké Moldvában és Bukovinában; 4) *palóc* (Nógrád, Heves, Borsod, Gömör); 5) *göcseji*. „Az irodalmi nyelvtől legkevésbbé térnek el a dunai s a felső tiszai, legeltérőbb pedig a csángó, palóc és göcseji” [43, VI.].

Simonyi Zsigmond *A magyar nyelv* című könyvében bővebben foglalkozik az osztályozás elméleti kérdéseivel, kijelöli a felosztás nyelvi szempontjait, s egy másfajta osztályozást közöl. Ezzel egy új korszak előtt nyitja meg a kaput a magyar nyelvjárások osztályozásának történetében. Az elméleti kérdéseket tárgyalva megjegyzi, hogy mihelyt a felosztást megkíséreljük, „azt tapasztaljuk, hogy a nyelvjárásokat nem lehet pontosan elhatárolni egymástól. Majdnem mindenütt találunk kapcsolatokat s átmeneteket a különböző nyelvjárások között. Ha egymás végtiben három nyelvjárást viz[s]gálunk, a középsőnek rendszerint lesznek olyan sajátságai is, melyek jobb szomszédjával, s olyanok is, melyek a bal szomszéddal kötik össze” [44, I. 199–200. o.].

Simonyi néhány markáns hangtani sajátságra építi osztályozását: „Legczélszerűbb fölosztó alapul kínálkozik az a mód, melylyel nyelvjárásaink az *ë* hanggal bánnak, egyrészt mert csakis e szerint oszthatjuk föl határozottan az egész nyelvterületet, másrészt mert e jelenségnek nagy fontossága van hangtani s alaktani tekintetben” [44, 202. o.]. Simonyi ennek alapján *ë*-ző, *ö*-ző és *e*-ző területeket különbözteti meg. Emellett a köznyelvi *é* realizációit (*é, ē, í* stb.) is figyelembe veszi, s ezek kombinálásával nyolc nyelvjárást határoz meg: 1) *palócz,* 2) *Dunántúl,* 3) *Komárom,* 4) *Göcsej–Sopron,* 5) *Felső Tisza,* 6) *Duna–Tisza,* 7) *udvarhelyi székely,* 8) *keleti székely*.

	Eredeti ë	Eredeti ê	Ered. é
1. Palócz	ë szëm	ê kêz	é él
2. Dunántúl	ë szëm	é kéz	é él
3. Komárom	ë szëm	é kéz	í íl
4. Göcsej-Sopron	ë szëm	ëe këez	í íl
5. Felső Tisza	e szem	eë keëz	í íl
6. Duna-Tisza	ö szöm	é kéz	é él
7. Udvarhelyi székely	ö szöm	é kéz	ē ēl
8. Keleti székely	ë szëm	é kéz	ē ēl

2. ábra: Nyelvjárások és hangtani sajátságok Simonyi táblázatában

Mivel kevés nyelvi sajátságot vett figyelembe, néhány egyezés alapján egy típusba kerültek egymástól távolabb lévő vidékek. Simonyi a táblázathoz fűzött lábjegyzetben megemlíti, hogy a komáromi nyelvjárás mellé odaértendő Nagyszalonta, Orosháza, Mezőtúr vidéke, s a Király-hágón túli Bánffyhunyad környéke.

Simonyi osztályozásából több tájegység kimaradt, mivel az alapul vett jelenségekről nem voltak mindenünnen információi. Erdély nagy részéről is hiányoztak az adatok. „A nyugati, marosvidéki székelység el van hagyva, mert onnan ellenmondó adataink van-

nak az *ë* hangra nézve, a székelységen kívüli Erdély pedig azért, mert az *é*-hangjai nincsenek megállapítva" – írja [44, 206. o.]. A magyar nyelvterület egy része ekkor még feltáratlan volt.

Balassa József Simonyi könyvéről írott bírálatában azt írja, hogy nem lehet csak az *e, ë, ê, é* hangokat alapul venni az osztályozásban, mert így egymástól távol eső, s egyéb tulajdonságaikra nézve nagyon eltérő nyelvjárások egy típusba kerülhetnek. Balassa a hiányosságok között említi azt is, hogy a szóban forgó hangok helyén többfelé hallható kettőshangzókat Simonyi nem vette figyelembe, ami pedig az osztályozást is megváltoztathatta volna [1, 327. o.].

7. A magyar nyelvjárások osztályozásának történetében egy új korszakhatárt jelent Balassa József *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése* című könyve. Balassa az osztályozás mellett az egyes nyelvjárásterületeket részletesebben jellemzi. Elsősorban hangtani és alaktani jelenségeket vesz figyelembe. Az osztályozás egyik legnagyobb érdeme, hogy nem csak a köznyelvtől leginkább eltérő nyelvjárásokra, hanem az egész nyelvterületre kiterjed: „Sokan azt hiszik, hogy csak az olyan magyar beszédet szabad nyelvjárásnak tekintenünk, a mely az irodalomtól lényegesen eltér. És így pl. megengedik, hogy van göcseji, palócz, szegedi, székely nyelvjárás, de ott, a hol ők különös eltérést nem tapasztalnak, nyelvjárás nincs. Ez a felfogás már csak azért is helytelen, mert így a nyelvészeti vizsgálódás köréből kizárjuk a magyar nyelvterület legnagyobb részét, s ezáltal lehetetlenné válik a rendszeres, és az egész nyelvterületre kiterjedő kutatás" [3, 5. o.].

Balassa osztályozásában a történeti szempontokat felülírják a nyelviek, amikor az elmagyarosodott besenyők lakóhelyének nyelvjárásáról azt írja, hogy noha több érdekes sajátságot is találunk a területen, mégsem válik nyelvileg egészen külön. A kunok szállásterületeiről hasonlóképpen ír. Az itteni főbb sajátságok a szomszéd területekre is átterjednek: „Ma a Kis-Kúnság nyelve külön nyelvjárás ugyan, de sok tekintetben a szegedvidékivel és a drávamellékivel egyezik. A Nagy-Kúnságnak nincs is önálló nyelvjárása, hanem teljesen a felsőtiszaival egyezik; a Jászság nyelve pedig a palóczokéhoz hasonlít. Láthatjuk tehát, hogy a bevándorolt és a megmagyarosodott népfajok teljesen egybeolvadtak a magyar néppel s nyelvük ma a többi magyarságéval teljesen összefüggő nyelvterületet alkot, úgy hogy erre nem építhetjük a magyar nyelvjárások osztályozását" [3, 14. o.].

A földrajzi szempontot érintve Balassa felhívja a figyelmet a belső migrációra, példaként hozva fel a hódoltsági területeket, ahol a 18. században nagyszámú magyar és más nyelvű lakosság telepedett le: „nyelvi tekintetben ez a vidék a legtarkább, s a magyar lakosság is e vidéken többféle nyelvjárást beszél" [3, 15. o.]. Balassa jól látja, hogy a népességmozgások folytán a nyelvjárási határok módosulnak. Azt is megemlíti, hogy az újonnan letelepedett lakosság nyelve idővel alkalmazkodik környezetéhez, egyes sajátságokat elhagynak, másokat megőriznek. Ezáltal a kibocsátó terület nyelvjárásától is némileg eltávolodnak [3, 16. o.]. Balassa arra a következtetésre jut, hogy az osztályozás alapja csakis a jellemző sajátságok lehetnek [3, 17. o.]. Simonyihoz hasonlóan tehát ő is nyelvi szempontokra épít, felosztásában azonban több jelenséget vesz figyelembe, a dialektusokat mint önálló rendszereket szemléli. Balassa a nagyobb területi egységeket *nyelvjárásterület*nek, az ezen belül lévő kisebbeket *nyelvjárás*nak nevezi. A következő nyolc nyelvjárásterületet jelöli ki:

1) *nyugati nyelvjárásterület:* a) *rábavidéki,* b) *őrségi,* c) *hetési,* d) *göcseji,* e) *zalai nyelvjárás;*

2) *dunántúli nyelvjárásterület:* a) *felsődunántúli,* b) *alsódunántúli nyelvjárás;*

3) *alföldi nyelvjárásterület:* a) *kiskúnsági,* b) *szegedvidéki,* c) *duna-drávaközi nyelvjárás*. Utóbbin belül Balassa megkülönbözteti a *sárközi,* az *alsódrávai,* a *szlavóniai* és a *felsődrávai* nyelvjárást;

4) *duna-tiszai nyelvjárásterület:* a) *pestmegyei,* b) *bácsmegyei,* c) *tiszántúli nyelvjárás*. A területen nagyobb számban találhatók nyelvjárásszigetek, leggyakrabban jászsági (palócos) eredetűek;

5) *északkeleti nyelvjárásterület:* a) *felsőtiszai,* b) *alsószamosi,* c) *zemplén-abauji nyelvjárás;*

6) *királyhágóntúli nyelvjárásterület:* a) *kalotaszegi,* b) *maros-szamosközi,* c) *küküllőmegyei nyelvjárás;*

7) *északnyugati nyelvjárásterület:* I. *középső palócz nyelvjárásvidék* (a. *mátravidéki,* b. *borsodi,* c. *karancsvidéki,* d. *ipolyvidéki nyelvjárás*); II. *keleti palóczos nyelvjárásvidék* (a. *sajóvölgyi,* b. *hernádvidéki,* c. *hegyaljai,* d. *zilahi nyelvjárás*); III. *nyugati palóczos nyelvjárásvidék* (a. *barsmegyei,* b. *esztergom-komáromi,* c. *mátyusföldi* és *csallóközi nyelvjárás*); IV. *déli palóczos nyelvjárásvidék* (a. *hevesmegyei,* b. *bükkaljai,* c. *felsőpestmegyei,* d. *jászsági nyelvjárás*);

8) *székely nyelvjárásterület:* a) *marosszéki nyelvjárás;* b) *nyugati székelység* (1. *keresztúri,* 2. *sóvidéki,* 3. *havasalji,* 4. *homoródvidéki nyelvjárás*); c) *keleti székelység* (1. *Csík és Gyergyó,* 2. *hétfalusi,* 3. *háromszéki nyelvjárás*); d) *moldvai csángó nyelvjárás*. Balassa a székely nyelvjárásokhoz sorolja a bukovinai magyarokat is.

Simonyihoz hasonlóan Balassa is fontosnak tartja a zárt *ë*-zést. Balassa az alföldi *ö*-ző területek nagy részét egy típusba teszi úgy is, hogy közöttük nagyobbak a különbségek. Az alföldi nyelvjárásterü-

lethez sorolja a Kiskunságot, Szeged vidékét, a Duna mellékének egy részét (Sárköz), továbbá Baranya és Somogy déli részét: „«Alföldi» nyelvjárásterületnek azért nevezem, mert nagyobb része az Alföldön van és mert az *ö*-zést többször nevezték már alföldi sajátságnak. Az egyes nyelvjárások területe külömben sem vág teljesen egybe a földrajzi területekkel, az elnevezésnél tehát bele kell törődnünk a fogalmaknak néha megszorításába, néha kitágításába" [3, 21. o.].

Balassa egy csoportba sorolja a Szeged környéki és dél-dunántúli nyelvjárásokat, a közöttük lévő *ö*-ző nyelvjárásokat azonban már a duna-tiszaihoz. A duna-tiszai nyelvjárásterületet a palóc, az *e*-ző északkeleti és az *ö*-ző alföldi között jelöli ki. Utal arra, hogy e vidéken településtörténeti okokból nagy számban találhatók palóc nyelvjárásszigetek, emellett *ö*-zés is jellemző, amit a szomszédos alföldi nyelvjárásterület hatásának tart [3, 61. o.].

Balassa a keleti nyílt *e*-ző vidéket kettéválasztja: északkeletire és királyhágóntúlira. Az osztályozásban itt már nem az összekötő, hanem az elválasztó nyelvi jegyek a dominánsabbak. Az északkeleti nyelvjárások elhatárolásában a nyílt *e*-zés volt a fő szempont. Balassa megemlíti, hogy a hegyaljai nyelvjárást azért nem sorolja az északkeletihez, mert *ë*-ző: „Hegyalja nyelvjárása, mint látjuk, alig is nevezhető palóczosnak, s csak azért kellett az északnyugati nyelvjárásterülethez sorolnunk, mert *ë*-ző, míg az északkeletinek legjellemzőbb sajátsága az *e*-zés" [3, 88. o.].

Balassa az északnyugati nyelvjárásterület keleti és nyugati határát jobban kiterjesztette, ahogy ma szokás (a megnevezés is változott). A hegyaljai nyelvjárásról olyan információi voltak, hogy az zárt *ë*-ző, ezért nem akarta az északkeletihez sorolni (a későbbi kutatások a terület nyílt *e*-ző jellegét erősítették meg, lásd 21, 220. o.). A nyugati határt keverék típusúnak tartotta, ahol helyenként a palóc, máshol pedig a Rába-vidéki sajátságok dominálnak.

Az északnyugati nyelvjárásterületet Pozsony és Sárospatak közé teszi, északon a magyar–szlovák nyelvhatárig, délen pedig Abony tájáig. „E nyelvjárásterület középpontja a Heves, Gömör, Borsod, Nógrád és Hont megyében lakó palóczság, de megtaláljuk az ő nyelvjárásuk több jellemző sajátságát az őket keletről, délről és nyugatról körülvevő lakosság nyelvében is" – írja [3, 75. o.]. E típusba tehát nemcsak a palócságot sorolja, hanem az ő beszédmódjukhoz sok szempontból hasonló szomszédos nyelvjárásokat, de ezen túlmenően néhány más dialektust is. Balassa azt írja, hogy „külön kell választanunk az igazi palócz nyelvjárásokat, melyek a terület közepét, góczpontját foglalják el; innen három irányban, keletre, nyugatra és délre terjednek ki a külömböző palóczosnak nevezhető nyelvjárások" [3, 75. o.].

Balassa eljárása részben azzal magyarázható, hogy az északnyugati nyelvjárásterület határainak kijelölése során nemcsak az illabiális *ȧ*-zást és a labiális *ā*-zást vette figyelembe. Ugyanis e nyelvjárástípus nyugati és keleti szélein egyaránt hiányoznak az említett sajátságok. E peremrészek nyelvjárásának hovatartozása Balassát is sokat foglalkoztatta. Az északnyugatihoz sorolt mátyusföldi és csallóközi nyelvjárásról megjegyzi, hogy „valóságos vegyülék nyelvjárás, melyet a nyugati nyelvjárásterület legszélső vidékének is tarthatnánk. Sőt az egyes helységek nyelve is eltér egymástól, miután egyik helyen több a palócz sajátság, másikban több a rábavidéki" [3, 91. o.].

Balassa érdemei között említhetjük, hogy a Dunántúlon nagyon körültekintően választotta ki azokat a jelenségeket, amelyek a legalkalmatosabbnak tűnnek a terület nyelvjárásainak felosztásához. Az északkeleti nyelvjárásterület pontosabb meghatározása és a megnevezés is tőle ered. Balassa később Simonyi egyik könyvéhez (1905) is készített egy térképet, a jelöléseket több helyen is pontosította. A peremnyelvjárások, nyelvszigetek esetében különösen igaz ez.

Balassa könyvén nemzedékek nőttek fel. A későbbi osztályozások többsége kisebb-nagyobb módosításokkal az ő munkáját követik. Kálmán Béla 1951-ben azt írja, hogy Balassa „Felosztását nagy vonalakban még ma is megtarthatjuk" [24, 14. o.]. Deme röviddel később megjegyzi, hogy „ha valaki most, 60 év múltán gyors tájékozódást akar nyerni valamelyik nyelvjárásterület jellegéről, még mindig hozzá fordul" [8, 19. o.]. Hasonlóképpen fogalmaz Márton Gyula is: „a magyar nyelvjárástanban ma is Balassa József felosztását használják kisebb kiigazításokkal" [32, 59. o.]. Balogh Lajos így ír: „mind a mai napig őt tekinthetjük az osztályozás klasszikus mesterének" [6, 96. o.].

8. Noha Balassa a zilahi nyelvjárást a keleti palócoshoz sorolta, a felső-tiszai nyelvjárás sajátságait is észrevette benne. Felmerül a kérdés, hogy Balassa adatai mennyire voltak megbízhatóak, illetve reprezentatívak. Zilah környékének nyelvjárásról a 19. században csekély számú forrás jelent meg. Csupán rövidebb tájszójegyzékek és néprajzi közlések álltak az érdeklődők rendelkezésére.

Balassa a zilahi nyelvjárás jellemzőjeként többek között az illabiális *ȧ*-t és a labiális *â*-t (mai jelölése *ā*) is megemlíti. E két sajátság azonban a Magyar Nyelvőrben megjelent zilahi adatokra nem jellemző. Lehetséges, hogy Balassa valamelyik informátorának közlésére támaszkodott.

A vidék nyelvjárásának részletesebb ismertetésére László Géza vállalkozott, aki a Nyelvőr 1898. és 1899. évi számaiban folytatásokban tette közzé *A*

zilahvidéki nyelvjárás című tanulmányát. László a nyelvjárás különböző eredetű rétegeiről azt írja, hogy „az eredeti felsőtiszai nyelvjárás keveredett később a székellyel s az újabb időben, 1888. óta a palóccal" [31, 439. o.]. A Heves és Borsod megyéből érkező palócok Szilágy megye középső részén, Sarmaság környékén telepedtek le [31, 441. o.].

László Zilah vidékén három kisebb nyelvjárási területet különböztet meg: 1) a *zilahi*ban (Zilah és pár szomszédos falu) uralkodó maradt a felső-tiszai nyelvjárás, s csak kevesebb palóc és székely elemmel vegyült; 2) a *diósadvidéki*ben a keleti székely a meghatározó, mellette érződik a palóc hatás is, de a felső-tiszai már alig; 3) a *sarmaságvidéki*ben az újabb telepítések a palócot emelték uralomra [31, 442. o.].

9. A székely nyelvjárások viszonya más típusokhoz, valamint belső tagolódásuk kérdése ugyancsak régóta foglalkoztatja a kutatókat. Pálóczi Horváth Ádám az erdélyi nyelvjárásokat a tiszaihoz sorolja, a közöttük lévő eltérésekre azonban csupán rövid utalásokat tesz [36, 22., 45. o.].

Kőváry László *A Székelyhonról* című könyvében két típust határoz meg: „Itt azonban több tájbeszéd vagyon, s alig határozhatni el, mellyik már az eredeti typus. A Rikán kivűl, melly szóban két *e* van az utósót *ő*vé teszi, mint *gyermök, embör;* a két *a*s szót pedig, ha ragos lesz, mind két tagjában *á*-val ejti, mint *ányám, pájtába,* s más illyszerű kiejtései vannak, *mönjünk a högyre* sat. A Rikán belől pedig az ember, *embér* lesz, az isten *istén,* s más egyéb végtagi nyujtogatások halhatók, s van táj, hol a *Hagyjatok olvasni* cimü játékban az orvos nem mond több Jánoskát, borocskát, bokocskát, mint ez emberek mutogatnak *föjebbecske kicsinyke kutacskát*. st. A parancsoló mód, ha egy tagu, csaknem mindenütt *sza sze* ragot kap, néhol a több tagu is, mint: *mondzsa, jösztesze, mutasdsza*. Vannak más sajátságaik is, mellyekért egy nyelvbuvár nyereséggel töltené itt napjait" [27, 139. o.].

A székely nyelvjárások kettős felosztása megtalálható Budenz Józsefnél is: „az egész székely nyelvterületet két részre kell felosztanunk, mellyek határozott vonallal válnak el egymástul: 1) Nyugati székelységre, Márosszék- és Udvarszékben. 2) Keleti székelységre, Háromszékben, Csíkban, és Gyergyóban" [7, 349. o.]. Budenz a felosztásban mindössze az *is* kötőszó különböző ejtéseit vette figyelembe. Az *is* a nyugati, az *es* (= *ës*) a keleti székelységre jellemző. Budenz a két típus között más különbségeket is megemlít, például: „A' legelterjedtebb hangejtési külömbség az: hogy a nyugatiak szóvégzetekben a' mélyhangu *o*-nak megfelelőleg és számos gyökszavakban is *ö*-t ejtenek, holott a' keletiek közép *ė*-vel [= *ë,* T. P.] élnek" [7, 359. o.].

Kriza János ugyancsak két fő típust különböztet meg: *háromszéki* vagy *keleti,* valamint *kereszturfiszéki* vagy *nyugoti* nyelvjárásokat. Budenz osztályozásának elvét ugyanakkor kifogásolja. Kriza az *is* ~ *ës* kötőszótól fontosabbnak tartja a zárt *ë*-zést és az *ö*-zést. Kriza szerint a *háromszéki*hez legközelebb a *csik-gyergyói* és az *erdővidéki* áll, a *sóvidéki, havasalji* vagy *felvidéki* nyelvjárás pedig a *kereszturfiszéki*hez. A *homorodvidéki* a két fő típus „feltünő egybetalálkozását mutatja" [28, 548. o.].

Nagy Géza a székely dialektusok kapcsolatait vizsgálva a magyar nyelvjárásokat három nagyobb csoportba sorolja: 1) *zártabb,* 2) *nyiltabb,* 3) *diphthongizáló*. A felosztás elveit, módszerét nem fejti ki. „A székelyek nyelve a *zártabb kiejtésü alapdialektus* csoportjába tartozik, mely az ország nyugoti felében, a Tiszától egész a Lajtáig van elterjedve s magában foglalja az alföldi és dunántúli magyarság nagy zömét" – írja [34, 168. o.]. Tanulmánya inkább azért érdemel figyelmet, mert tájnyelvi adatok egybevetésével igazolja a székelyek nyugati gyökereit. Felfigyelt arra, hogy a székely nyelvjárások közötti eltérések részben abból erednek, hogy a székelyek a nyugati nyelvterületnek különböző vidékéről származnak. Nagy Géza két területet nevez meg a székelyek származási helyéül: az egyik az *ë*-ző nyugati határszél, a másik pedig a Tolna megyei *ö*-ző Nagy és Kisszékely vagy Széköli települések [34, 176–177. o.].

Balassa József rövid válaszában azt írja, hogy „Nem akarok sok szót vesztegetni arra, hogy ez osztályozás tarthatatlanságát kimutassam: annál kevésbé, mivel maga Nagy Géza sem bizonyítja semmivel, csak állítja" [2, 309. o.]. Nagy Géza a bírálatra írott válaszában a szemléletbeli különbségeket fejtegeti: Balassa a nyelvjárásokat a korabeli állapot alapján osztályozta, míg őnála a nyelvjárások történeti összefüggései, származása volt az irányadó (Nagy *genealogikus*nak nevezte a saját osztályozását). Nagy egyébiránt a székelyeket elmagyarosodott hunoknak tartotta [35, 439–440. o.].

Steuer János kétféle osztályozása a *Magyar Nyelvőr* 1893. évi számában jelent meg. Az első felosztásában – Kőváryhoz, Budenzhez és Krizához hasonlóan – két fő típust, nyugati és keleti székelyt különböztet meg, ezeken belül pedig több altípust:

I. nyugati székelység: 1) *marosi nyelvjárás:* Maros-Torda megye déli része, Udvarhely megye északnyugati része; 2) *keresztúri nyelvjárás:* Nyikó és Székelykeresztúr vidéke;

II. keleti székelység: 1) *sóvidéki nyelvjárás:* Sóvidék Maros-Torda megye délkeleti és Udvarhely megye északi részén, Havasalja Udvarhely megye északkeleti részén; 2) *homoródi nyelvjárás:* Homoród és Bardóc vidéke Udvarhely megye dél-

keleti részén; 3) *csíkmegyei nyelvjárás:* A) *gyergyói nyelvjárás,* B) *csíki nyelvjárás,* a) *közép-csíki nyelvjárás,* b) *alcsíki nyelvjárás,* c) *gyímesi nyelvjárás,* 4) *háromszéki nyelvjárás;* 5) *halmágyi nyelvjárás:* Nagy-Küküllő megye keleti részén; 6) *hétfalvi nyelvjárás;* 7) *moldvai csángó nyelvjárás* [46, 215. o.].

Balassa és Steuer felosztása között lényeges eltérések vannak. Balassa a marosszéki nyelvjárást különválasztja mind a nyugati, mind a keleti székelységtől, Steuer a marosit a nyugatihoz sorolja. Steuer a keletihez teszi a sóvidéki (s vele együtt a havasaljai), valamint a homoródi nyelvjárást, amelyeket Balassa viszont a nyugatihoz tartozónak tekint. Balassa a moldvait különválasztja a magyarországi székelytől, Steuer a keleti székelyhez sorolja [lásd 4, 276. o.].

A különbség oka elsősorban az alapul vett jelenségek kiválasztásában rejlik. Balassa három jelenséget (*ö*-zés, a szótagzáró *l* kiesése, többes szám 3. személyű birtokos személyrag) vett figyelembe, míg Steuer megtartotta Budenz felosztásának elvét, amely az *is ~ ës* kötőszón alapult.

Steuer második osztályozásának elveit ismertetve már több (hangtani) sajátság figyelembevételét látja szükségesnek: „a székely nyelvjárásoknak *nyugati* és *keleti* nyelvjárásokra való szokásos fölosztása csak általánosságban fogadható el, mivel vannak átmeneti nyelvjárások is, […] az *is, ës* használata egymagában nem képezheti ezen fölosztás alapját, mert e szerint egy jókora, egyébként inkább nyugati jellegű székely nyelvjárást a keleti székelységhez kellene számítanunk. Fontos szerepe van a fölosztásban az *ë*zés és *ö*zés elterjedésének is, de csak úgy, ha más jellemző sajátságok járulnak hozzá. Tehát nem egy, hanem több hangtani jelenségre van szükségünk, még pedig a legjellemzőbb és legjelentősebb nyelvjárási sajátságokra" [47, 251. o.].

Steuer ezúttal négy jelenséget vesz figyelembe: az *is ~ ës* alakok megoszlását, az *ö*-zést, a szótagzáró *l* kiesését, valamint az *á* előtti illabiális *ȧ*-zást. Ezek alapján hét típust különböztet meg: 1) *keresztúri,* 2) *marosi,* 3) *sóvidék-havasalji,* 4) *csíki,* 5) *homoródi,* 6) *gyergyói,* 7) *háromszéki* (i. h. 252). A hét típust három nagyobb csoportba sorolja:

I. *keresztúri-marosi* (nyugati nyelvjárások);

II. *sóvidék-havasalji-csíki* (átmeneti nyelvjárások);

III. *homoródi-gyergyói-háromszéki* (keleti nyelvjárások).

Steuer a felosztását térképen is szemlélteti (3. ábra).

Balassa Steuer első osztályozását keményen bírálta, a második felosztásról azonban már azt írta, hogy az „sokkal jobban megfelelt minden kifogásomra" [5, 470. o.]. Balassa ugyanakkor a *homoródi*t átmeneti nyelvjárásnak tekintette, a *havasalji*t és a *sóvidéki*t nem vonta egybe, a *marosi*t vagy *marosszéki*t pedig nem sorolta a *nyugati*hoz.

10. A magyar értelmiség körében a moldvai csángók iránti érdeklődés a reformkor idején ébredt fel. Ekkor indul útnak Moldvába előbb Gegő Elek ferences szerzetes, majd Jerney János történész, s ebben az időben ismertette Petrás Ince János minorita szerzetes a moldvai magyarokat Döbrentei Gábor kérdéseire adott feleleteiben. 1868-ban a Szent László Társulat megbízásából Veszely Károly, Imets Fülöp Jákó és Kovács Ferenc utazott a keleti magyarokhoz. A nyelvészek között is akadt vállalkozó: Szarvas Gábor 1873-ban, Munkács Bernát és Kúnos Ignác 1880-ban gyűjtött a területen [lásd 52, 117–118. o.].

A moldvai magyar nyelvjárásokkal kapcsolatosan az egyik gyakran elhangzó kérdés az volt, hogyan viszonyulnak a székelyhez, illetve a többi magyar tájszóláshoz. Gegő Elek 1838-ban azt írja, hogy „Mi a' chángó telepek' nyelvét illeti, ez az egyes betük, igék' hajlítása, szókötés, ragok 's a' beszéd' több részeire nézve a' székelyekétől nem különbözik" [13, 78. o.]. Gegő egyúttal több olyan sajátságot megemlít, amelyek elterjedtek a csángók körében.

Döbrentei Gábor és Petrás Ince János 1841-ben a székelyföldi Borszéken ismerkedtek meg. Döbrentei a találkozó napjaiban 38 kérdést fogalmazott meg írásban Petrásnak, aki hamarosan hozzá is fogott a válaszok megfogalmazásához. Döbrentei egyik kérdése így hangzott: „Nyelvük hangejtése mennyiben tér el székelyétől? menynyiben a' magyarországitól?". Petrás válaszában azt írja, hogy „Mindkettőtől nevezetes ejtésekkel különbözik" [10, 70. o.]. Petrás a csángó nyelvi sajátosságok között említi az ún. sziszegést, azaz a köznyelvi *s* helyén álló *sz*-t, a kicsinyítő képzők és a román jövevényszók gyakori használatát.

A moldvai magyarság középkori mezőségi eredetű rétege és a később betelepült székely csoportok közötti tájnyelvi különbségekre figyelt fel Kovács Ferenc moldvai utazásakor: „Mig a Tatros és Tázló melletti székely települők nyelvtekintetében az erdélyi székelyek beszédmódjától miben sem különböznek, addig a csángó-magyarok sajátszerü dialectussal birnak, mely abban áll, hogy sejpeskedő gyermek módjára ejtvén ki a szavakat, *s* helyett mindenütt *sz*-et, *cs* helyett *cz*-t használnak" [26, 40. o.].

Szarvas Gábor csángó tanulmányában a hasonlóságokra utalt: „csakugyan a csángó nyelvben a felsoroltakon kívül még igen sok sajátság van, csakhogy e sajátság egytől egyig mind a székelységben is megvan; úgy hogy a nyelvbeli adatok kétségtelen tanúskodása szerint a moldvai csángók s a székelység egymástól elszakadt részeknek bizonyúlnak be" [48, 6. o.]. Szarvas adatainak nagy részét

3. ábra: Steuer János térképe a székely nyelvjárásokról

Klézsén gyűjtötte, ezzel magyarázható a belső nyelvi tagolódást figyelmen kívül hagyó, általánosító következtetése.

Munkácsi Bernát és Kúnos Ignác 1880 nyarán egy hónapnyi utat tettek a keleti székelyek és a moldvai magyarok településein. Munkácsiék nagyobb területet jártak be, mint Szarvas, így a Moldván belüli különbségeket is jobban megfigyelhették. Munkácsi tanulmányában azt írja, hogy a székelyekkel való sűrű érintkezésnél fogva „A moldvai csángók nyelve a maga eredetiségében csupán az éjszaki csángóknál, Szabófalván tartotta fenn magát, vagy még inkább ennek messze délen fekvő gyarmataiban a Szereth tulsó partján, minő pl. a hegyektől, erdőktől elszigetelt Ploskuczén falucska” [33, 446. o.].

Munkácsi Bernát a hétfalusi, a gyimesi és a Szeret-völgyi csángóság beszédmódját a székely nyelvjárások különböző elágazásainak tartja, ugyanakkor felhívja a figyelmet a közöttük lévő különbségekre. Úgy vélte, hogy „ha nem is jelölhetünk ki önálló helyet a csángók külömböző nyelvének a magyar tájbeszédek között, ez korántsem vonhat le a szerethvölgyi csángó dialektus érdekességéből ha meggondoljuk, hogy századokat felülhaladó idők óta él különválva e nép idegen földén s részben még ma sincs érintkezésben elhagyott testvéreivel” [33].

Noha a korabeli források utalnak a moldvai és a székelyföldi nyelvjárások közötti különbségekre, Munkácsi pedig a Moldván belüli eltérésekre is

felfigyel, Simonyi és Balassa a szakirodalmi források alapján az elválasztó és az összekötő nyelvi sajátságok közül az utóbbit érzik meghatározóbbnak. Simonyi írja: „A moldvai, szeretvölgyi csángók nyelvjárása álta[lá]ban a keleti székelyekével egyezik, de mutat – kivált a kiejtésben s a szókincsben – eltéréseket is, melyeknek nagy részét valószinüleg az oláh nyelv hatása okozta” [44, I. 226. o.]. Balassa ugyancsak a székely nyelvjárásterülethez sorolja a moldvai csángót [3, 96. o.].

IRODALOM

1. Balassa József. Simonyi Zsigmond, A magyar nyelv. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 14. 1890a. 323–328.o.
2. Balassa József. A székelyek nyelve. *Ethnographia* 1. 1890b. 309–313.o.
3. Balassa József. *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1891.
4. Balassa József. A székely nyelvjárások osztályozása. *Magyar Nyelvőr* 22. 1893a. 275–277.o.
5. Balassa József. A székely nyelvjárásokról. *Magyar Nyelvőr* 22. 1893b. 469–470.o.
6. Balogh Lajos. A magyar nyelvjárások osztályozása. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán szerk., *III. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1992. augusztus 27–28.*, A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. Szombathely, 1998. 94–101.o.
7. Budenz József. Adalék a’ székely beszéd ismertetéséhez. *Magyar Nyelvészet* 5. 1860. 348–363.o.
8. Deme László. *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.
9. Döbrentei Gábor. Észrevételek, elavult szavak. In: Döbrentei Gábor szerk., *Régi magyar nyelvemlékek* 1. Buda: A’ Magyar Királyi Egyetem’ nyomtatása.1838. 9–26.o.
10. Döbrentei Gábor – Petrás Incze. Döbrentei Gábor’ kérdései ’s Petrás Incze feleletei a’ moldovai [!] magyarok felől. *Tudománytár* 1842. 12. kötet, 1842. 7–34, 67–98, 147–163. o.
11.Fogarasi János. *Művelt magyar nyelvtan elemi része*. Pest: Kiadja Heckenast Gusztáv, 1843.
12. Gáti István. Elmélkedés a’ Magyar Dialectusról, Lexiconról, és Helyes Irásról. In: *Jutalom feleletek a’ magyar nyelvről, a’ Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire* 1–2. Pest: Trattner János Tamás’ betűivel. 1821. 2. kötet. 1–103.o.
13. P. Gegő Elek. *A’ moldvai magyar telepekről*. Buda: A’ Magyar Királyi Egyetem’ betűivel, 1838.
14. Gréczi-Zsoldos Enikő. A palóc nyelvjárási beszélőközösség diftongushasználatának izoglosszája térben és időben. *Acta Academiae Beregsasiensis, Philologica* I. évf. 2. szám, 2022a. 85–106.o.
15. Gréczi-Zsoldos Enikő. *Fejezetek a palóc nyelvjárás történetéből az ómagyar kortól napjainkig*. Salgótarján: Nógrád Megye Önkormányzata. 2022b.
16. Horvát István. *Rajzolatok a’ Magyar Nemzet legrégiebb történeteiből*. Pest: Petrózai Trattner Mátyás betüivel, 1825.
17. Horvát István. *A’ Magyar Nyelv’ Historiája*. Kézirat, 1830.
18. Horvát István. Könyvvizsgálat. Die Magyaren-Sprache in ihren Grundzügen beleuchtet. *Tudományos Gyűjtemény* 17/7. 1833. 108–121.o.
19. Horvát István. A’ Palótz Nemzet Nyelvéről. *Tudományos Gyűjtemény* 18/3. 1834. 108–117.o.
20. Hunfalvy Pál. Toldalék. *Magyar Nyelvészet* 1.1856. 226–233.o.
21. Imre Samu. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
22. Jerney János. A’ palócz nemzet és palócz krónika. In: *Magyar Történelmi Tár* 1. évf., 1855. 3–68.o.
23. Juhász Dezső. Volt-e a magyar dialektológiának XIX. századi nyelvatlaszterve? *Magyar Nyelvjárások* 37. 1999. 229–233.o.
24. Kálmán Béla. *A mai magyar nyelvjárások*. Budapest: Tankönyvkiadó,1951.
25. Király Pál. *Rendszeres magyar nyelvtan közép- és polgáriskolák, valamint szakiskolák számára*. Budapest: Méhner Vilmos kiadása, 1889.
26. Kovács Ferencz. Uti-naplója, 1868. In: Veszely Károly – Imets Fülöp Jákó – Kovács Ferenc, *Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban. 1868*. Maros-Vásárhely: Ny. Imreh Sándor az ev. ref. főtanoda gyorssajtóján, 1870.
27. Kőváry László. *A Székelyhonról*. Kolozsvár: A kir. Lyceum betűivel, 1842.
28. Kriza János. *Vadrózsák. Székely népköltési gyüjtemény*. Első kötet. Kolozsvár: ev. ref. főtanoda betüivel, 1863.
29. Kúnos Ignácz – Munkácsi Bernát szerk. *Nyelvőrkalauz*. Budapest: Pesti Könyvnyomtató-Részvény-Társaság, 1883.
30. Laziczius Gyula. *A magyar nyelvjárások.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1936.
31. László Géza. A zilahvidéki nyelvjárás. I. *Magyar Nyelvőr* 27. 1898. 438–443.o.
32. Márton Gyula. *Magyar nyelvjárástan*. Babes–Bolyai Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Kar, Cluj [Kolozsvár], 1970.

33. Munkácsi Bernát. A moldvai csángók nyelvjárása 1–6. *Magyar Nyelvőr* 9. 1880–1881. 444–455, 481–493, 529–533; 10: 101–107, 149–158, 199–205.o.

34. Nagy Géza. A székelyek és a pannóniai magyarok. *Ethnographia* 1. 1890a. 165–179.o.

35. Nagy Géza. Ethnologia és nyelvészet. Válasz Munkácsi Bernátnak és Balassa Józsefnek (Befejező közlemény). *Ethnographia* 1. 1890b. 419–442.o.

36. Pálóczi Horváth Ádám. A' Magyar Nyelv' Dialectusairól. In: *Jutalom feleletek a' magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire* 1–2. Pest: Trattner János Tamás' betűivel. 1821. 1. kötet. 1–78.o.

37. Pápay Sámuel. *A' Magyar Literatúra' esmérete*. Első kötet. I. II. rész. Veszprém: Számmer Klára' betüivel, 1808.

38. Pintér Sándor. *A palócokról*. Budapest: Aigner Lajos, 1880.

39. Riedl Szende. *A magyar nyelvrendszer alapvonalai. Magyar hangtan*. Prága–Lipcse: Kiadják Kober és Markgraf, 1859.

40. Sándor Anna. Kísérlet a palóc nyelvjárások nyugati határának pontosítására. In: Zelliger Erzsébet szerk., *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. sz., 2007. 45–54.o.

41. [Toldy] Schedel Ferenc. Kis gyülés, dec. 18. 1843. In: *Magyar Academiai Értesítő* 4/1., 1843. 3–13.o.

42. Simai Ödön. Kassai József a nyelvjárásokról. *Magyar Nyelv* 1., 1905. 264–265.o.

43. Simonyi Zsigmond. *Magyar nyelvtan fölsőbb osztályoknak és magánhasználatra*. Budapest: Eggenberger-féle Könyvkereskedés kiadása, 1879.

44. Simonyi Zsigmond. *A magyar nyelv* 1–2. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1889.

45. Simonyi Zsigmond. *A magyar nyelv*. Budapest: Athenaeum, 1905.

46. Steuer János. Csíki székelység (A székely nyelvjárások osztályozásának vázlatával). *Magyar Nyelvőr* 22., 1893a. 213–218.o.

47. Steuer János. A székely hangrendszer. *Magyar Nyelvőr* 22., 1893b. 250–256.o.

48. Szarvas Gábor. A moldvai csángó nyelvről. *Magyar Nyelvőr* 3.,1874. 1–6, 49–54.o.

49. Szeder Fábián. A' Palóczok. *Tudományos Gyűjtemény* 3/6.,1819. 26–46.o.

50. Szeder Fábián. A' Magyar nyelvbeli Dialectusokról. *Tudományos Gyűjtemény* 13. évf. 5. sz., 1829. 3–23.o.

51. Szinnyei József. *Magyar nyelv rendszere rövid előadásban a középiskolák felsőbb osztályai számára és magánhasználatra*. Budapest: Kiadja Hornyánszky Viktor, 1887.

52. Tánczos Vilmos. *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011.

53. Teleki László. *A' Magyar Nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései*. Pest: Nyomt. Trattner Mátyás' betűivel, 1806.

54. Verseghy Ferenc. *Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe, amely Adelung rendszere, nemkülönben a keleti nyelvek szelleme, valamint a tiszai és az erdélyi nyelvjárás alapján készült*. Latinból fordította: Hegyi Balázs. Szerkesztette és az utószót írta: Éder Zoltán. Szolnok: Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár. 1793/1999.

55. Verseghy Ferenc. *A' tiszta magyarság, avvagy a' csínos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések*. Pest: Eggenberger Jósef Könyvárosnál,1805.